

LŐRINCZ BORBÁLA*

Elnyomó államok, kirekesztő társadalmak és a romák reprezentációja

Jekatyerina Dunajeva: *Constructing Identities over Time. “Bad Gypsies” and “Good Roma” in Russia and Hungary*. Budapest: Central European University Press, 2021.

2021 februárjában élénk vita bontakozott ki különböző online felületeken a romák, különösen a mélyszegénységben élő romák reprezentációja és segítése témájában. Márton Joci – az Ame Panzh nevű, roma fiatalokból álló, közéleti kérdésekkel foglalkozó kollektíva tagja – a közösségi médiában publikált éles kritikát¹ a szegregátumokban karitatív tevékenységeket végző, „fehér megmentőkkel” kapcsolatban. Szövegére több, a kérdésben érintett és progresszívként számon tartott közéleti személyiség is reagált. Parászka Boróka marosvásárhelyi újságíró a polémiához kapcsolódó véleménycikkében² így fogalmazott: „*Mindannyian azzal küzdünk, hogy kisebbségellenes, esetenként kifejezetten rasszista, elnyomó nemzetállamokban élünk, amely a maga hatalmi machinációinak megfelelően határozza meg a reprezentáció módját, eszközeit, osztja le a szerepeket, és uszítja egymásnak a többségi jogvédőt a kisebbségi aktivistával.*”

A probléma gyökereként azonosított „rasszista, elnyomó nemzetállamok” és a roma kisebbség kapcsolatát elemzi történeti és etnográfiai kutatása alapján Jekatyerina Dunajeva is 2021-ben megjelent kötetében. Ahogy a fent felvillantott, a témával foglalkozó szakemberek és szervezetek körében zajló szenvedélyes vita is mutatja: a roma kisebbség reprezentációjának a kelet-európai nemzetállamok kontextusában való vizsgálata nagyon is aktuális ügy. Dunajeva összehasonlító elemzés segítségével igyekszik feltárni e komplex problémakör mélyrétegeit. Magyarország és Oroszország államalkotást, nemzetfogalmat és kisebbségeket érintő politikájának történelmi korokon átívelő párhuzamos bemutatását a hasonlóságok és különbségek gazdag tárháza teszi izgalmas vállalkozássá. A kutató ezt követően az elmúlt tíz év során gyűjtött kvalitatív adatok segítségével ismerteti a két

* ELTE Szociológia Doktori Iskola, E-mail: l.borcsa@gmail.com

¹ <https://www.facebook.com/jocim/posts/4288111814535454> (Utolsó letöltés: 2022. február 13.)

² <https://dunszt.sk/2021/03/08/a-koncon-valo-marakodastol-az-antirasszizmusig/> (Utolsó letöltés: 2022. február 13.)

országban jelenleg is kurrens kirekesztő, a „rossz cigány” képen alapuló állami és társadalmi attitűdöt, valamint az ezzel szembenálló, az államtól független szereplők szerepvállalásával kialakuló, „jó roma” képet tükröző diskurzusokat.

A kötet négy nagy részre tagolódik. A bevezető rész (1–2. fejezet) első fejezetében Dunajeva – az etnográfia műfájának megfelelően – személyes hangon mutatja be kutatását. Reflektál a tudomány területén is régóta elterjedt orientalista és kirekesztő szemléletre, amelyhez képest saját munkáját a romákat érintő vizsgálódások kritikai irányához kapcsolja. A második fejezet az elméleti keretet vázolja, és meghatározza a kötetben használt fő fogalmakat. Itt derül ki, hogyan ágyazódik a mű a nacionalizmus és a társadalmi kategorizáció kiterjedt irodalmába Gellnertől Brubakerig. Ez azért lényeges, mert tulajdonképpen a kötet alaptézisének tekinthető, hogy a kelet-európai társadalmakban jelenleg is uralkodó negatív romakép a nemzetállamok lényegéből fakadó jelenség. A második fejezet alapozza meg a könyv egészét átfofó érvelést, amely szerint az államgépezet és a társadalmi szövet kölcsönösen hat egymásra, és különféle technikákat alkalmaz a többségi nemzetiségeket favorizáló hatalmi struktúrák fenntartása érdekében. Ezek közül is kiemelkedik a centralizált, uniformizált és a kisebbségek számára elidegenítő oktatási rendszer.

A kötet második része történelmi perspektívában ismerteti a „rossz cigány” és „jó roma” képek alakulását három, egymást kronologikus sorrendben követő fejezetben (3–5. fejezet). A történelmi kutatás nagy része a két országban fellelhető szakirodalom aprólékos, kritikus elemzésén alapul, ám a szerző elsődleges dokumentumelemzéssel is kiegészítette az előtte járók munkáit. A kötet ritkán látott képeket is tartalmaz; a legizgalmasabb adalékot talán az 1920-as és 30-as években kiadott, kifejezetten roma gyerekeknek szóló, romani nyelven, cirill betűkkel írt tankönyvek részletei jelentik.

A harmadik fejezet a „birodalmi” időszakot mutatja be mindkét állam területén: precízen ismerteti, ahogy a modern államapparátus létrejöttének hajnalán a pragmatikus szempontokhoz (a népesség hatékony adóztatás érdekében való egységesítése) hogyan kezdtek el fokozatosan ideológiai megfontolások is kapcsolódni, különösen a nemzetfogalom 19. századi kialakulását követően.

A negyedik fejezet az 1917 és 1944 közötti korszakra fókuszál. Dunajeva meglátása szerint ebben a periódusban a két állam roma kisebbséghez való viszonyában jelentős különbségek alakultak ki, amelyek a mai napig meghatározók. A frissen létrejött, sokszínű Szovjetunió, legalábbis az 1920-as években, a lenini örökség szellemében az önrendelkezés premisszájára alapozta nemzetiségpolitikáját: a romák produktív, civilizált állampolgárrá nevelését a rendszer identitásuk megőrzésével próbálta elérni. Ez, a szerző által „honosításnak” (*nativization*) nevezett folyamat természetesen nem volt mentes a belső ellentmondásoktól, ugyanakkor Dunajeva szerint száz évvel később is éreztetni hatását az oroszországi cigányok – a magyarországiakhoz képest sokkal erősebb – kötődésében a nekik otthont adó nemzetállamhoz. Ezzel párhuzamosan Magyarország épp ellentétes irányú változásokon

esett át: egy soknemzetiségű birodalom részéből etnikailag szinte homogénné vált, területe harmadára csökkent. A gazdasági és identitáskrizis erősítette a kisebbségekkel szembeni előítéleteket: a romák oktatását itt kevésbé „felemelésük” célja motiválta, inkább az általuk a közegészségre és a közbiztonságra jelentett veszély csökkentése. A két háború között elszabaduló nacionalista indulatok csúcsának a holokauszt tekinthető, amelyet a romák talán legnagyobb katasztrófájaként azonosít a szerző.

Az ötödik fejezet a szocializmus és a rendszerváltás időszakával vet számot, ismét inkább a két állam hasonlóságaira fókuszálva. A Szovjetunióban a húszas évek befogadó hozzáállását erőszakos asszimilációs törekvések váltották fel, és hasonló tendenciákat követett a keleti blokk többi országa is. A romák „eltüntetésének” kudarcra ítélt kísérlete vezetett ahhoz, hogy a csoportnak nemcsak az identitása, kohéziója sérült, hanem még a korábbiakhoz képest is tovább marginalizálódtak, különösen Magyarországon. Itt a nagyrészt képzetlen romákat a szocialista ipar összeomlása után aránytalanul sújtotta a munkanélküliség, radikálisan nőtt körükben a szegénység. A rendszerváltást követő általános kiábrándultságból újfent ki-gyökerező rasszizmus is könnyen talált bennük bűnbakra.

A történelmi háttér rendkívül alapos feltárását követően a kötet harmadik részében (6–9. fejezet) Dunajeva empirikus kutatásának módszertanát és eredményeit mutatja be és elemzi. A hatodik fejezet az etnográfiai terepmunka kihívásaival foglalkozik, ismerteti a két országban vizsgált roma közösségeket, és elmélyed a terület inherens etikai dilemmáiban. A kutató „pozicionalitására” – a terepen létező hatalmi struktúrák hálózatában való elhelyezkedésére – való reflexió, ahogy arra a szerző maga is felhívja a figyelmet, az etnográfia elengedhetetlen eleme. A hatodik fejezet részletesen körbejárja a kérdést, de a harmadik rész – sőt a könyv – egészére jellemző, hogy a kutató szerepe, a vizsgált személyekkel és közösségekkel kialakult viszonya (mint maga is az elemzés egyik tárgya) újra és újra felbukkan. Michael Stewart³ és Philippe Bourgois⁴ nyomdokain járva Dunajeva intim részletességgel számol be a terepen élőkkel való kapcsolatának alakulásáról, és saját – nem ritkán kezdeti feltételezéseinek alapjaiban ellentmondó – felismeréseiről. Ez a személyesség teszi kötetét laikusok számára is igazán izgalmassá, kutatóként olvasva pedig tudományos eredményei mellett módszertanilag is informatív, ön-reflexióra készítő publikációvá.

A hetedik fejezet hosszát és tartalmát tekintve is a könyv legjelentősebb részének tekinthető: a „rossz cigány” kép és identitás alakulását mutatja be általános

³ Stewart, M.S.: *Daltestvérek: az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Szociálpolitikai Értesítő*, 1994/2. Budapest: MTA Szociológiai Intézet. Online elérhető: <http://real-eod.mtak.hu/3247/> (Utolsó letöltés: 2022. február 13.)

⁴ Bourgois, P.: *In Search of Respect. Selling Crack in El Barrio*. Second edition. New York: Cambridge University Press, 2003. További információ a szerzőről: <http://philippebourgois.net/> (Utolsó letöltés: 2022. február 13.)

iskolákban végzett vizsgálódások alapján. A kutatási eredményeket a két ország legfrissebb politikai–történelmi–társadalmi kontextusába ágyazza a szerző: számtalan érzékletes példával illusztrálja az Orbán- és a Putyin-kormányok nacionalizáló, autoriter, illiberális törekvéseit, és ezek megnyilvánulásait az oktatási rendszerben. Míg a magyar olvasók számára a NER oktatáspolitikája ismerős téma, újdonságokkal szolgálhat az orosz helyzet elemzése, ahol a patrióta fiatalok katonai szellemenben való nevelésére helyeződik különösen nagy hangsúly. E politikai helyzet kontextusában értelmeződik a szegregált iskolákban koncentrálódó roma fiatalok identitásának alakulása. Ezeket az intézményeket Dunajeva mintegy harctérként mutatja be: a tanárok által képviselt többség és a marginalizált kisebbség állandó feszültsége kicsiben leképezi a teljes társadalmat átszövő sztereotip gondolkodást és kirekesztő mechanizmusokat, az ellenséges viszony természetességét és a kölcsönös bizalmatlanságot. A szerző külön részt szentel a gyerekek gondolkodását és testét is érintő fegyelmező technikák foucault-i értelmezés szerinti bemutatásának.

A nyolcadik fejezet témája a jelenleg is mindkét országban elterjedt cigányellenesség kontextusában az uralkodó „rossz cigánnyal” szemben létrejövő „jó roma” kép, amelyet, mintegy ellenkultúraként, az államtól független szereplők alakítanak. A pozitív romakép és -identitás elősegítésén dolgozó kezdeményezések közül Dunajeva Oroszországból egy szegregátumi terepmunkát végző, a kutatás óta munkáját a civilelles állami intézkedések hatására felfüggeszteni kénytelen szervezetet mutat be, Magyarországról pedig a nemzetiségi oktatás és identitásépítés területén a közép- és felsőfokú oktatásban tanulókkal foglalkozó intézményeket. A kötetre idáig jellemző meggyőző összehasonlító elemzés e fejezetben némileg megbillen: nem világos, hogy a kutató milyen megfontolásból vet össze eltérő szintereken, eltérő életkorú fiatalokkal, eltérő célokkal és módszerekkel dolgozó szervezeteket. Az is szemet szúrhat az olvasónak – különösen, ha jártas a civil szektor belső ellentmondásokról és konfliktusokról terhelt világában –, hogy a magyar és orosz társadalommal, kormányokkal és magával szemben is konzekvens kritikát gyakorló, éleslátó szerző az államtól független aktorok bemutatásakor mintha félretenné korábbi fegyelmezettességét. Arra a nem elhanyagolható részletre, hogy „akaratlanul a jóindulatú karitatív kezdeményezések is hozzájárulnak a ’rossz cigány’ sztereotípiá újratermeléséhez”, egy mondatban utal a szerző (138.), holott e szereplők a dependencia fenntartásától a jó roma/rossz cigány (lásd még érdemes/érdemtelen szegények) és a mi/ők dichotómiák megerősítéséig számtalan módon fejtenek ki eredeti céljaikkal ellenkező hatást.

A kilencedik fejezet témája az, hogy hogyan is alakul a roma fiatalok identitása a két megelőző fejezetben bemutatott folyamatok összjátékának eredményeképpen. Ebben a részben csúcsosodik ki leginkább az az egész kötetten végigvezetett gondolatmenet, miszerint az oroszországi romák – hála az 1920-as évek identitásukat megbecsülő politikájának – erősebb kötődésekkel rendelkeznek, mint a magyarországiak, mind országuk egészéhez, mind egymáshoz. Egyrészt meggyőző

Dunajeva érvelése, miszerint a lenini „honosítási” folyamat üdvös hatásai végiggyűrűztek a 20. század történelmében, és máig érezhetők. Másrészt viszont már csak amiatt is merész következtetésnek tűnik kizárólag e száz évvel ezelőtti közpolitikai megközelítéshez kötni a két országban helyi szinten feltárt attitűdök eltéréseit, mert az összehasonlított szereplők – egyének és közösségek – számtalan tényező tekintetében különböznek.

A kötetet záró negyedik rész mindössze egy fejezetből áll (10.). Ebben a történelmi és etnográfiai kutatások eredményeinek összefoglalásán kívül Dunajeva két „jó gyakorlatot” is ismertet: mindkét országból egy saját közösségét mobilizálni képes, felelősségteljes, helyi szinten vezető szerepet betöltő roma aktivista tevékenységét mutatja be. Zárásképp hangsúlyozza a romaellenesség térbeli (politikai, szociokulturális) és időbeli (történelmi) kontextualizálásának fontosságát, és javaslatokat tesz a területen végzett további kutatások, szociálpolitikai és civil tevékenységek számára.

A civil szervezetek szerepvállalását érintő kritika enyhésége mellett a könyv másik kérdéses pontjának egyfajta dichotómikus szemlélet tekinthető. Bár a szerző problémaként azonosítja a „rossz cigány” kép elterjedtségét, az erre a jelenségre válaszul adott „jó roma” kép kialakítását az ellenállás pozitív példajaként elemzi. Reflektálatlanul marad a tény, hogy az esszencializáló címkék nem képesek semmilyen csoportot a maga komplexitásában megmutatni. A romák akár rosszként, akár jóként, de a többségtől lényegileg különállóként való kategorizációja nem jelent paradigma-váltást a többségi nemzetek hegemoniáját hirdető, mi/ők logikán alapuló nemzet-felfogáshoz képest, ahogy a – szerző által egyértelműen pozitívan megítélt – roma „nacionalista” mozgalom sem. Hasonló ellentétpárként ábrázolódik Oroszország és Magyarország. Bár számtalan hasonlóságról olvashatunk mind a két állam történelmét, mind az ott élő romák tapasztalatait illetően, a vizsgált terepeken tapasztalt különbségek egyértelműen országspecifikus jellegzetességeként kerülnek bemutatásra, az országokon belüli sokszínűség csak mintegy elméleti lehetőségként villan fel.

Ezzel együtt Jekatyerina Dunajeva könyve hiánypótló és lebilincselő olvasmány. Egy nyilvánvalónak tűnő, mégis súlyosan alultárgyalt jelenséget jár körbe: a nemzetállamok kialakulása és működése, illetve a kirekesztő társadalmi attitűdök közötti összefüggést. Világos nyelvezete és tiszta szerkezete nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a makro-, mezo- és mikroszintek közötti folyamatos váltakozás ellenére követhető maradjon a szöveg, és az olvasó számára is feltáruljanak a kutatás során megfigyelt összefüggések. Gazdagon merít a nacionalizmustanulmányok irodalmából, amely a szociológia mellett a politikatudomány és a történettudomány területét is lefedi, emellett pedig nagy szakértelemmel és alázattal végzi el az antropológiai finommunkát. A központosított hatalom részéről elszenvedett elnyomás, illetve az ezzel szembeni személyes és kollektív ellenállás megmutatása és elemzése az etnográfiai irodalom egyik leglényegibb feladata. Ebben a küldetésben vállal részt Dunajeva kötete.